

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ

Το περιοδικό «Μνήμων»

Οι δύο επιθεωρήσεις που παρουσιάζουμε στο τεύχος αυτό έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό ότι εμφανίστηκαν την περίοδο που εκδηλώνονται τα καινούρια ρεύματα στην ιστοριογραφία του νέου ελληνισμού· ο Μνήμων πριν δεκαπέντε χρόνια περίπου. Τα ιστορικά πριν πέντε χρόνια· η αρθρογραφία τους αποτυπώνει τα ρεύματα αυτά με τον πιο ανάγλυφο τρόπο. Ταυτόχρονα, εκδίδονται και άλλες ιστορικές επιθεωρήσεις, οι οποίες, με τον τρόπο τους, έχουν συμβάλει στην ανάπτυξη της ελληνικής ιστοριογραφίας (π.χ. Τα Ελληνικά, Μνημοσύνη, Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος κ.ά.)· η αναλυτική τους παρουσίαση, όμως, θα ξεπερνούσε τα όρια αυτού του τεύχους.

ΑΠΟ το 1971, χρονιά στην οποία ιδρύθηκε η Ελληνική Παλαιογραφική Εταιρεία, η μετέπειτα Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, και προχώρησε στην έκδοση του περιοδικού *Μνήμων*, έχουν περάσει δεκαεφτά ολόκληρα χρόνια. Δεν είναι τόσα πολλά ώστε να δημιουργούν αυτό που ονομάζουμε παράδοση.

Δεν είναι και λίγα όμως. Πολύ περισσότερο, όταν πρόκειται για χρόνια γόνιμα και παραγωγικά, μέσα στα οποία εκδόθηκαν έντεκα τόμοι του περιοδικού με περισσότερα από εκατόν είκοσι άρθρα, εκδόθηκαν πολλά, χρήσιμα για τον ιστορικό, φυλλάδια, έγιναν εκατοντάδες, ίσως, συγκεντρώσεις και συζητήσεις στα γραφεία της Εταιρείας, πραγματοποιήθηκαν ερευνητικές αποστολές, οργανώθηκαν συνέδρια και άλλες εκδηλώσεις. Στο χώρο της ελληνικής ιστοριογραφίας, των Ελλήνων ιστορικών, μια τέτοια δραστηριότητα δεν είναι μέγεθος αμελητέο. Ο χώρος του *Μνήμων*, όπως συνοπτικά έφθασε να ορίζεται, σφράγισε με την παρουσία του στα χρόνια αυτά την ελληνική ιστοριογραφία και ιδιαίτερα τους νέους Έλληνες ιστορικούς.

Οπωσδήποτε, μια ιστορία δεκαεφτά χρόνων δεν θα μπορούσε να είναι ευθύγραμμη. Στην αφετηρία της υπήρχαν οι ανησυχίες λίγων φοιτητών και πανεπιστημιακών της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών, κυρίως, ανησυχίες που οδηγούσαν στην αναζήτηση ενός συλλογικού τρόπου έκφρασης επιστημονικών προβληματισμών, «που διόλου δεν εκάλυπτε η ακαδημαϊκή εκπαίδευση».¹ Αυτοί οι προβληματισμοί συναντήθηκαν με τάσεις και ρεύματα από εκείνα που διατρέχουν τη σύγχρονη ιστοριογραφία στο εξωτερικό ή από εκείνα που ανέδειξαν –ως αντίδραση– οι χρόνιες ανεπάρκειες της αντίστοιχης του ελληνικού χώρου. Ζυμώθηκαν, αρκετές φορές συγκρούστηκαν κιόλας. Γύρω στα 1974-1975 οι τριβές αυτές έφεραν έναν ακριβέστερο προσδιορισμό της ταυτότητας της Εταιρείας, έναν πιο συγκεκριμένο τρόπο «συμμετοχής και παρέμβασης στο γίγνεσθαι της ελληνικής ιστορικής επιστήμης».²

Η αλλαγή του τίτλου, από Ελληνική Παλαιογραφική Εταιρεία σε Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, υποδήλωνε τους νέους προσανατολισμούς. Δεν επρόκειτο μόνο για κάποιον προσδιορισμό αντικείμενου. Επρόκειτο περισσότερο για διεύρυνση του φάσματος των ενδιαφερόντων

της Εταιρείας, για διεκδίκηση των νέων πεδίων μέσα στα οποία ο ιστορικός θα ερευνησει το ανθρώπινο παρελθόν:

«Αντικείμενο της (η Εταιρεία) έχει την επιστημονική θεώρηση του συνόλου των γεγονότων, φαινομένων και εκδηλώσεων (πολιτικών, πολιτιστικών, κοινωνικών κ.λπ.) που έδωσαν τη μορφή και το περιεχόμενο στην ελληνική ιστορία από τα τελευταία μεσαιωνικά χρόνια ως σήμερα. Η σπουδή λοιπόν του νέου ελληνισμού κλιμακώνεται από τη μελέτη της πολιτικής, εκκλησιαστικής, κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας, ως τη μελέτη των πολιτιστικών ρευμάτων της φιλολογίας, της τέχνης, της λαογραφίας, της γλωσσολογίας και των άλλων συγγενών κλάδων».³

Και, παρακάτω:

«Η Εταιρεία αντιλαμβάνεται την ιστορία στη σφαιρικότητά της: είτε πρόκειται δηλ. για τη μελέτη και την ερμηνεία της, είτε για τη διδασκαλία της, είτε για την εκλαίκευσή της, θεωρεί ότι απαρτίζει ένα αδιάσπαστο σύνολο, που τα μέρη του πρέπει να επικοινωνούν ελεύθερα και δημιουργικά».⁴

Η προσπάθεια διεύρυνσης των αντιλήψεων για τη θέση, το ρόλο και τη λειτουργία της ιστορίας, δεν θα μπορούσε να μείνει απαθής στους πολύπλευρους προβληματισμούς που καλλιεργούνται στο χώρο της. Οι επιστημονικοί προσανατολισμοί της Εταιρείας, στράφηκαν ρητά προς αυτούς:

«α. Στον προβληματισμό πάνω στην ιστορία, σαν ευρύτερη επιστήμη του ανθρώπου, με αντικείμενα: την κίνηση και το σκοπό της ιστορίας καθ' εαυτήν, την προβολή της στο παρόν και στο μέλλον, τους παράγοντες που καθορίζουν, αναστέλλουν ή επιταχύνουν τη λειτουργία της, το ρόλο του ιστορικού σαν φορέα ερμηνείας της ιστορικής διαδικασίας κ.λπ.

»β. Στην αντιμετώπιση των μεθοδολογικών προβλημάτων της ιστορικής επιστήμης. Αφετηρία για τον μεθοδολογικό προβληματισμό αποτελεί η άρνηση της περιγραφικότητας και της γραμμικής αντίληψης της ιστορίας. Η Εταιρεία είναι ανοικτή στα πρωτοπόρα επιστημονικά ρεύματα και τις σύγχρονες μεθοδολογικές τάσεις (όπως τη συγκριτική, τη στατιστική, τη θεωρία των συλλογικών νοστροπιών και συνειδήσεων κ.λπ.) και τις καλλιεργεί σε πλαίσια διαλόγου και ελεύθερης κριτικής».⁵

Οι επιπλέον προσανατολισμοί που συμπλήρωναν αυτή τη μικρή διακήρυξη αναφέρονται στους τρόπους υλοποίησης των παραπάνω φιλοδοξιών. Η Εταιρεία θα προσπαθούσε να συμβάλει «στο ξεπέρασμα των αδυναμιών» που «αντιμετωπίζει η νεοελληνική ιστορική επιστήμη από την έλλειψη εργασιών υποδομής – χρόνια αίτημα και ανασταλτικός παράγοντας για την ιστορική σύνθεση... Η Εταιρεία πι-

στεύει ότι όσο το υλικό υποδομής δεν θα έχει συγκεντρωθεί, ταξινομηθεί και αξιολογηθεί, η νεοελληνική επιστήμη θα δουλεύει "σπασμωδικά" και, κατά συνέπεια, η ιστορική σύνθεση θα χωλαίνει επικίνδυνα».⁶

Τέλος, γινόταν η εκτίμηση ότι τα παραπάνω θα αποκτούσαν αξία μόνο με την προβολή τους στον κοινωνικό χώρο καθώς και στον ευρύτερο επιστημονικό, ιστορικό και μη. «Η Εταιρεία πρέπει, σαν όργανο μελέτης του νέου ελληνισμού, να καθιστά την παρουσία της αισθητή όπου και όταν το επιβάλλουν οι περιστάσεις».⁷ Η ιστορία δεν θα 'πρεπε να τρέφει και ν' αναπαράγει κλειστούς κύκλους «ειδικών», «επαϊόντων», αλλά να επικοινωνεί και να μετέχει στο κοινωνικό γίγνεσθαι, στις συγκρούσεις και στις διαδικασίες που διαμορφώνουν τη σκέψη των ανθρώπων.

Το έργο

Οι προθέσεις αυτές, που αποτέλεσαν το στίγμα και την ταυτότητα της Εταιρείας, δεν έμειναν στο στάδιο του χωρίς περιεχόμενο ευχολογίου. Η πρόταση, για παράδειγμα, δημιουργίας υποδομής εξυπηρετήθηκε ποικιλότροπα. Δεν πρόκειται μόνο για τη μεγάλη προσπάθεια – που όπως αποδείχτηκε, ξεπέρασε γρήγορα τις δυνατότητες της μικρής αυτής ομάδας ανθρώπων – σύνταξης «Βιβλιογραφίας του Νέου Ελληνισμού». Δηλαδή, για τη μεθοδική καταγραφή και δημοσίευση, συχνά με σχολιασμό, ως παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων*, όλων των εκδόσεων, βιβλίων, άρθρων, σχολίων κ.λπ., που αφορούν θέματα νεότερης ελληνικής ιστορίας.⁸ Η Εταιρεία προχώρησε και σε δραστηριότητες ανάλογες ενός ερευνητικού ιδρύματος, όπως η πολυετής προσπάθεια ταξινόμησης και καταγραφής του Δημοτικού Αρχείου της Ερμούπολης. Προσπάθεια που καρποφόρησε και οδήγησε στη δημοσίευση του σχετικού καταλόγου.⁹ Ακόμα, η έκδοση μιας σειράς φυλλαδίων με υποδειγματικές εργασίες και άρθρα πάνω στη νεοελληνική ιστορία, με θεωρητικά ζητήματα και προβλήματα ιστοριογραφίας,¹⁰ τάραξε λιμνάζοντα νερά, προκάλεσε συζητήσεις και εκδηλώσεις σε πλαίσια κατά πολύ ευρύτερα από εκείνα της Εταιρείας.

Πριν κλείσουμε αυτή τη σύντομη ανασκόπηση, ας αναφερθούμε και στην οργάνωση ή συνδιοργάνωση από την Εταιρεία συμποσίων – το τρίτο έγινε στα 1987 – με διεθνή συμμετοχή και εμβέλεια.¹¹ Και, στη σκιά αυτών των κεντρικών εκδηλώσεων, άλλες, πιο ταπεινές, αλλά όχι λιγότερο σημαντικές στη συνολική τους λειτουργία. Ανάμεσά τους οι πιο χαρακτηριστικές, οι τακτικές συγκεντρώσεις

της Τετάρτης στα γραφεία της Εταιρείας (Ισαύρων 11). Συναντήσεις μεταξύ ιστορικών, ή καλύτερα νεοελληνιστών, όπου παρουσιάζονται οι ανακαλύψεις, οι προβληματισμοί, οι ερευνητικές προθέσεις συζητούνται, κρίνονται, πλουτίζουν τα ενδιαφέροντα και τις γνώσεις των παρισταμένων και, ίσως, βοηθούν στο ξεκαθάρισμα των σκέψεων του εισηγητή.

Όλα αυτά αποτελούν μια εντυπωσιακή συσσώρευση πλούτου για δεκαεφτά χρόνια ζωής.

Το περιοδικό *Μνήμων*

Όλες όμως αυτές οι δραστηριότητες, ακόμα και ο ίδιος ο τίτλος της Εταιρείας, επικαλύπτονται από το περιοδικό της. Οι έντεκα, ως τα τώρα, εκδόσεις του, αποτελούν την κύρια παρέμβαση της Εταιρείας στο χώρο της ελληνικής ιστοριογραφίας, τη γέφυρα του «χώρου του *Μνήμονα*» με τον έξω κόσμο. Μια βιτρίνα που φροντίζει να προβάλλει επιλεγμένους στόχους και προοπτικές:

«Οι δημοσιευόμενες εργασίες πρέπει να έχουν, απαραίτητα, ιστορική υποδομή και ιστορική προοπτική. Στο περιοδικό έχουν επίσης θέση και μελέτες που διαπραγματεύονται θεωρητικά και μεθοδολογικά θέματα με αναφορά την ιστορία καθεαυτή...»

«... Στο περιοδικό δημοσιεύουν τρεις κατηγορίες συγγραφέων: (α) Μέλη της Εταιρείας, στα οποία παραχωρούνται οι μισές περίπου σελίδες του περιοδικού· (β) σε εκείνους που βρίσκονται στο στάδιο των πρώτων δημοσιεύσεων, παραχωρείται το ένα τέταρτο περίπου των σελίδων· θα καταβάλλεται προσπάθεια ώστε σε κάθε τόμο να υπάρχει ένας τουλάχιστον νέος που δημοσιεύει για πρώτη φορά· (γ) τον υπόλοιπο χώρο του περιοδικού καλύπτουν εργασίες δόκιμων συγγραφέων, μη μελών της Εταιρείας· προτεραιότητα έχουν οι εργασίες εκείνων στους οποίους δεν είναι προσιά τα καθιερωμένα επιστημονικά περιοδικά...».¹²

Την ύλη του περιοδικού εποπτεύει μια συντακτική επιτροπή που εκλέγεται από το Διοικητικό Συμβούλιο της Εταιρείας και ανανεώνεται για κάθε τεύχος. Αυτή συνεργάζεται με τους συγγραφείς των άρθρων, ώστε τα τελευταία να συζητούνται και να βελτιώνονται, όσο το δυνατόν περισσότερο. Πολλές φορές, οι παρατηρήσεις αυτές οδήγησαν σε ουσιαστικές βελτιώσεις.

Θεματολογία: Από την αναζήτηση στη διεύρυνση

Στους έντεκα τόμους του περιοδικού, περιλαμβάνονται 120 περίπου τίτλοι άρθρων, παρεμβάσεων, σημειωμάτων κ.λπ., χωρίς να υπολογιστούν οι βιβλιοκρισίες. Μια ταξινόμηση των αντικειμένων που οι τίτλοι αυτοί πραγματεύονται, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η πρώτη παρατήρηση που μπορεί να γίνει σχετικά, είναι το ότι η θεματολογία του *Μνήμονα* δεν ακολούθησε από την αρχή ένα σταθερό προσανατολισμό. Εύκολα διακρίνει κανείς τις σχετικές ταλαντεύσεις.

Στους τρεις πρώτους τόμους, του 1971 ως και 1973, το φάσμα των εποχών ήταν αρκετά διευρυμένο. Φιλοξενήθηκαν εκεί, ενδεικτικά, τέσσερα κείμενα αρχαιολογικού περιεχομένου, τρία αρχαίας ιστορίας, θέματα βυζαντινά, τουρκολογικά, γλωσσολογικά, παράλληλα βεβαίως με εκείνα της νεότερης ιστορίας. Για την ακρίβεια, όταν εδώ λέμε νεότερης, εννοούμε μέχρι και τις πρώτες απόπειρες δημιουργίας ελληνικού κράτους, στην Επανάσταση του 1821 και τον Καποδιστρια, που εκπροσωπούνται, αντίστοιχα, από επτά και από τρεις τίτλους στους τόμους αυτούς.

Στη συνέχεια, η μετονομασία της Παλαιογραφικής Εταιρείας σε Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, είχε άμεσο αντίκτυπο στα περιεχόμενα του *Μνήμονα*. Στον Δ' τόμο, παρά την έντονη παρουσία καποδιστριακών θεμάτων, χάρη στις 110 σελίδες του άρθρου του Χρήστου Λούκου,¹³ η επέκταση της θεματολογίας προς τις πλέον σύγχρονες περιόδους εκδηλώθηκε έντονα. Η ενασχόληση της Κατερίνας Γαρδίκας με την ελληνική εμπορική ναυτιλία του 1875, καινοτομούσε διπλά καθώς άνοιγε το δρόμο προς τη μετά το 1833 εποχή και προς την οικονομική ιστορία. Ανάλογη ήταν και η συνεισφορά των μικρών άρθρων του Θάνου Βερέμη και της Γαρδίκας-Κατσιαδάκη στον ίδιο τόμο.

Μιλώντας πάντα με όρους περιοδολογικών ενότητων, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι από τον Δ' ως τον Ι' τόμο, τη μερίδα του λέοντος κρατούν τίτλοι που ανα-

φέρονται στην περίοδο από τον 15ο αιώνα ως το 1821 (27 τίτλοι) ή στην περίοδο 1821-1833 (12 τίτλοι). Εκτός από σποραδικές αναφορές στην ενετική παρουσία στον ελληνικό χώρο, η μάζα των υπόλοιπων δημοσιευμάτων καλύπτει τον χώρο του 19ου αιώνα (10 τίτλοι) και του 20ού αιώνα (16 τίτλοι). Από τους τελευταίους, οι πέντε ανήκουν στον Θ' τόμο του περιοδικού, που ήταν αφιερωμένος στην Κατοχή και την Εθνική Αντίσταση.

Ο τόμος ΙΑ', ο τελευταίος ως σήμερα, αν και παρουσιάζει μια ευρύτερη θεματικά εικόνα, ακολουθεί σε γενικές γραμμές τα χρονικά ενδιαφέροντα των προηγούμενων. Ή πριν το 1821 ελληνική κοινωνία, η επανάσταση, η καποδιστριακή περίοδος, καλύπτονται από πέντε τίτλους. Η διευρυμένη θεματολογικά εικόνα του τόμου δεν οφείλεται τόσο στις δύο μικρές δημοσιεύσεις για τους δούλους στην αρχαιότητα ή για το μεσαιωνικό δίκαιο, όσο στα άρθρα προβληματισμού, θεωρίας και κοινωνιολογικής προσέγγισης ιστορικών καταστάσεων. Γι' αυτά όμως θα μιλήσουμε αργότερα.

Τα κενά που παρουσιάζονται μέσα σ' αυτή την πλούσια επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας, είναι εύκολο να επισημανθούν. Η οθωνική περίοδος, οι εκσυγχρονιστικές απόπειρες των καιρών του Τρικούπη, το τέλος του 19ου και η αρχή του 20ού αιώνα με τα δυο τους ορόσημα, το 1897 και το 1912-13, ο Μεσοπόλεμος, αντιπροσωπεύονται ισχνά. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η ισχνότητα αυτή προβάλλεται επίσης και σε χρονικές περιοχές καθώς, για παράδειγμα, από τα δώδεκα άρθρα που ασχολούνται με την Επανάσταση του 1821, τα δύο αναφέρονται στον αντίπαλο του Αγώνα στον ξένο Τύπο, άλλα δύο αναφέρονται σε αλληλογραφία αγωνιστών, ενώ στα υπόλοιπα, βιογραφικά στοιχεία, σκόρπιες εικόνες, διπλωματικές πρωτοβουλίες και ανέκδοτα ναυτικά ημερολόγια δίνουν σημαντικές μεν, ασύνδετες δε και μερικότερες, πληροφορίες. Εδώ, όμως, βρισκόμαστε μπροστά σ' ένα διαφορετικό πρόβλημα.

Το θέμα που προκύπτει εδώ, είναι αν οι

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Περίοδος	Μνήμων (Δ'-ΙΑ')	Μνημοσύνη (Ζ'-Θ')	Τα Ιστορικά (1-5)
15ος αι. - 1821	29	9	16
Επανάσταση 1821	4	6	3
Καποδιστριακή περίοδος	8	3	-
Οθωνική περίοδος	2	3	-
Ελλάδα 1862-1922	10	5	15
Ελλάδα, Μεσοπόλεμος	10	-	5
1940 και μετέπειτα	5	-	-

περιοδολογικές προτιμήσεις των συνεργατών του *Μνήμονα* είναι ιδιαίτερες στο χώρο αυτό ή αν αποτελούν γενικότερους προσανατολισμούς της σύγχρονης ελληνικής ιστοριογραφίας. Η σύγκριση με τους χρονικούς προσανατολισμούς της αρθρογραφίας ανάλογων ιστορικών περιοδικών δίνει ορισμένες ενδείξεις. Στη *Μνημοσύνη*, για παράδειγμα, στους τόμους Ζ', Η' και Θ' και σε σύνολο 27 άρθρων που κινούνται μέσα σε καθορισμένα χρονικά πλαίσια, τα εννέα αναφέρονται στην ιστορία του ελληνικού χώρου από τον 15ο αιώνα ως το 1821, έξι στην Επανάσταση του 1821, τρία στην καποδιστριακή περίοδο, τρία στην οθωνική, πέντε στην ιστορία του ελληνικού κράτους από το 1862 ως το 1922 και κανένα στον Μεσοπόλεμο και στις πιο σύγχρονες περιόδους. Αντίστοιχα, στο περιοδικό *Τα Ιστορικά*, τεύχη 1 έως 5, από τα 42 άρθρα που κινούνται σ' ένα συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο, τα 16 αφορούν την πριν το 1821 περίοδο του ελληνικού χώρου, τρία την Επανάσταση του 1821, κανένα την καποδιστριακή ή την οθωνική περίοδο, 15 την ιστορία του ελληνικού κράτους από το 1862 ως το 1922, πέντε τον Μεσοπόλεμο και κανένα τη μετά το 1940 εποχή. Εκτός των προηγούμενων, στο περιοδικό αυτό συναντάμε και έξι άρθρα πάνω στην ιστορία των Επτανήσων, που δεν συμπεριλήφθηκαν στη σύγκριση.

Μια σύνοψη των παραπάνω στοιχείων αφήνει να διαφανούν ορισμένες αναλογίες και διαπιστώσεις. Τα γεγονότα, και προπαντός οι μηχανισμοί της Επανάστασης του 1821, απασχολούν πολύ λίγο τη θεματική και των τριών αυτών περιοδικών, ενώ αντίθετα υπάρχει μια έξαρση στο θέμα της καποδιστριακής προσπάθειας για τη συγκρότηση κρατικής μηχανής. Ακόμα, παρατηρείται μια δυσαναλογία ανάμεσα στις καποδιστριακές αυτές προσπάθειες και τις αναλογίες της Αντιβασιλείας ή του οθωνικού κράτους. Οι άνιστες αυτές μεταχειρίσεις, που δεν δικαιολογούνται από τη διαθεσιμότητα του αρχειακού υλικού, κρύβουν μερικά από τα μυστικά που προσανατολίζουν το έργο των σύγχρονων Ελλήνων ιστοριογράφων. Η λογική της καποδιστριακής εποχής, η σχετική με τη διαμόρφωση κρατικών θεσμών και κοινωνικών μηχανισμών, βρίσκεται ίσως πιο κοντά στα ενδιαφέροντα των μετά το 1974 ιστοριογράφων απ' ό,τι οι εναγωνίες και συνεχώς αλληλοσυναιρούμενες προσπάθειες της επαναστατικής περιόδου ή οι «ξενόφερτες» του οθωνικού κράτους. Οποιοδήποτε, δεν μπορούμε να αποδώσουμε τις επιλογές αυτές σε εξάντληση των θεμάτων και των προσεγγίσεων. Η ελληνική ιστοριογραφία παρουσιάζει μάλλον την όψη παρθένου δάσους, η πρόσβαση στο οποίο είναι προσιτή απ' όλες τις πλευρές.

Προσεγγίσεις

Οι θεματικοί προσανατολισμοί δεν καθορίζουν από μόνοι τους το ποιόν της ύλης ενός ιστορικού περιοδικού. Σημαντικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι τρόποι προσέγγισης των θεμάτων, το είδος των δημοσιευμάτων. Ο *Μνήμων* έχει διαμορφώσει στο πεδίο αυτό μια ιδιαίτερη ταυτότητα.

Από τούς τίτλους που προαναφέραμε, ένας σημαντικός αριθμός αφορά ανάδειξη ή παρουσίαση ή ταξινόμηση βιβλιογραφικών, αρχειακών πληροφοριών, πηγών, συνόλων ή μεμονωμένων ευρημάτων. Τα βιβλιογραφικά άρθρα καλύπτουν ένα μεγάλο μέρος των δημοσιευμάτων, ιδιαίτερα εκείνων που αναφέρονται στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ελληνικό χώρο. Ανάμεσά τους ενδεικτικά επιλέγουμε τους τίτλους: «Ένα χειρόγραφο από το Μελένικο στη Βιβλιοθήκη John Rylands του Μάντσεστερ», του Α. Μαρκόπουλου (Ε', 35-48), «Χρησμολογικό εικονογραφημένο μονόφυλλο των αρχών του 19ου αι.», του Τ. Σκλαβενίτη (Ζ', 84-98), τα «Βιβλιολογικά», του Τ. Σκλαβενίτη (Η', 337-369), «Κατάλογος Ιστορικού Αρχείου Ζακύνθου», της Μ. Καλυβά-Καραλέκα (Ι', 17-76), «Δέκα εκδόσεις της τυπογραφίας Γλυκή με επιμέλεια του αββά Γραδενίγου, στα χρόνια 1673-1674», του Φ. Ηλιού (Ι', 236-247), «Εκδόσεις των "Ανδραγαθιών" Μιχαήλ Βοεβόδα», του ίδιου (Ι', 295-306), «Η βιβλιοθήκη των εντύπων της μονής Μεγίστης Λαύρας του Άθω», του Τ. Σκλαβενίτη (ΙΑ', 83-122) κ.ά.

Η επιμονή σ' αυτά τα «άρθρα υποδομής» εξυπηρετεί έναν από τους βασικούς στόχους της Εταιρείας, τη «συμβολή της στο ξεπέρασμα των αδυναμιών, όσες αντιμετωπίζει η νεοελληνική ιστορική επιστήμη από την έλλειψη εργασιών υποδομής, χρόνιο αίτημα και ανασταλτικός παράγοντας για την ιστορική σύνθεση».¹⁴ Συμπληρώνει, κατά κάποιο τρόπο, σε μια άλλη διάσταση την προσπάθεια καταγραφής της «βιβλιογραφίας του Νέου Ελληνισμού» που συνεχίστηκε επίμονα για πολλά χρόνια από το περιοδικό. Μαζί δε με άλλες μορφές καταγραφής και ταξινόμησης πηγών, καθιστά τον *Μνήμονα* εργαλείο αναφοράς για όσους ασχολούνται με τον νεότερο ελληνισμό.

Η δημοσίευση και η καταγραφή – συχνά με ενδιαφέροντα σχόλια – αλληλογραφιών ή μεμονωμένων επιστολών είναι ένα άλλο σκέλος αυτής της εργασίας υποδομής. Ας αναφέρουμε ενδεικτικά μερικούς από τους σχετικούς τίτλους δημοσιευμάτων: «Ανέκδοτες επιστολές του Μιχαήλ Οικονόμου και του Θεόκλητου Φαρμακίδη (Μάρτ.-Μάιος 1827)», της Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (ΣΤ', 75-114), το «Ευρετήριο των επιστολών του Ιω. Καποδίστρια», του Χρ. Λούκου και της Β

Βαρθολομαίου (ΣΤ', 131-211), τις «Ανέκδοτες επιστολές του Γ. Σκληρού στον Γ.Ν. Πολίτη», της Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου (Ζ', 18-45) κ.ά. Στον ίδιο χώρο, αλλά με ειδικότερο ενδιαφέρον, μπορούν να τοποθετηθούν εργασίες όπως εκείνη του Ι. Κ. Χασιώτη, «José Eliodoro Bouligny και Lorenzo Mabili de Bouligny: οι πρόγονοι του Μαβίλη και η διπλωματική τους αλληλογραφία (18ος-19ος αι.)» (Ζ', 99-117), όπου το βιογραφικό στοιχείο συναντιέται με ευρύτερα θέματα όπως οι σχέσεις Ισπανίας-Τουρκίας, εικόνες και στοιχεία του οθωμανικού κόσμου.

Στα άρθρα αναφοράς μπορούμε να κατατάξουμε και όσα αφορούν πρόσθετες βιογραφικές πληροφορίες για σημαντικά ή αντιπροσωπευτικά – με τον τρόπο τους και για την εποχή τους – πρόσωπα. Αυτά αντιπροσωπεύονταν επαρκώς στην ύλη του περιοδικού και η μελέτη τους, σε συνδυασμό με γενικότερες πληροφορίες για τις εποχές ή τα άτομα, μπορεί να προκαλέσει ή να ενισχύσει παραπέρα έρευνες. Μερικά ενδεικτικά για το χώρο αυτό είναι:

«Αναστάσιος Πολυζωίδης και Ελληνική Επαναστάση», της Κ. Γαρδίκια (Α', 23-52), «Συμβολή στη βιογραφία του Πέτρου Στεφανίτση», του Τ. Σκλαβενίτη (Α', 53-73), «Ο Εμμ. Αντωνιάδης και τα περί αναμίξεώς του εις την πειρατείαν», της Δέσποινας Κατηφόρη (Α', 107-164), «Πολιτική και διπλωματική παρουσία του Κωνσταντίνου Ζωγράφου στον αγώνα (1821-1827)», της Μ. Οικονομοπούλου-Σιμοπούλου (Β', 81-104), «Μαμελούκοι ελληνικής καταγωγής (Γαέτα)», του Δ. Μιχαλόπουλου (Δ', 121-152), «Γύρω από τον Αλέξανδρο Ησαΐα και τις τοιχογραφίες του», του Κ. Λάππα (Ζ', 135-143), «Ένας Ρώσος στην Ελλάδα κατά την καποδιστριακή περίοδο: ο φιλέλληνας Νικόλαος Ράικο», του Χρ. Λούκου (ΙΑ', 154-198) κ.ά. Οι βιογραφικές αυτές προσεγγίσεις θέτουν μερικά προβλήματα που ίσως αξίζει να θίξουμε εδώ.

Τα άρθρα με βιογραφικό περιεχόμενο και αφετηρία είναι πολυάριθμα στη σημερινή ιστοριογραφική παραγωγή της χώρας μας. Για να έχουμε ένα μέτρο σύγκρισης, ας αναφέρουμε ότι στον Ζ' τόμο του περιοδικού *Μνημοσύνη* θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως τέτοια δύο τουλάχιστον άρθρα. Στον τόμο Η' άλλα δύο, ενώ, στον Θ', ένα τουλάχιστον. Αντίθετα, στο περιοδικό *Τα Ιστορικά*, δύσκολα θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως βιογραφικά, περισσότερα από δύο άρθρα στις πέντε πρώτες εκδόσεις. Η προσπάθεια αποκάλυψης των συνθηκών του παρελθόντος, μέσα από την παρακολούθηση της ζωής ενός ανθρώπου, είναι μια πρόταση ιστορικής προσέγγισης που συνοδεύεται από αρκετούς προβληματισμούς. Η διάδοσή της επιβάλλει να μην αγνοήσουμε τους τελευταίους.

Βρισκόμαστε σήμερα πολύ μακριά από τους καιρούς της «βιογραφικής» ιστοριογραφίας. Από τους καιρούς, δηλαδή, που τα άτομα, τα «αντιπροσωπευτικά» πρόσωπα μιας κοινωνίας, εμφανίζονταν στη σκέψη των πολλών ως εντεταλμένα όργανα της «θείας πρόνοιας» ή ως ενσάρκώσεις του «εθνικού πνεύματος». Σε καιρούς όπου οι πράξεις των «ηρώων» αποκάλυπταν τη θεία θέληση, την πρόθεση των ουρανών ή το δυναμισμό και τη μοίρα ενός έθνους. Τότε, φυσικά, η καθεαυτή μελέτη των πράξεων και των σκέψεων ήταν επαρκής, καθώς περιείχε ό,τι ακριβώς ήθελαν να μάθουν οι ιστοριογράφοι του άλλοτε. Σήμερα, όμως, αυτή η παλιά πεμπουσία της βιογραφικής ιστορίας δεν ικανοποιεί πλέον. Τώρα, τον πρώτο λόγο έχουν οι αναζητήσεις αλληλεπιδράσεων, συσχετισμών, μηχανισμών που να αφορούν, περισσότερο από το άτομο καθεαυτό, τα πλέγματα μέσα στα οποία κινείται και τα οποία, σε τελευταία ανάλυση, καθορίζουν τη στάση και την πράξη του στον ιστορικό χώρο.¹⁵

Η παραπάνω παρένθεση έχει τη σημασία της για τις επιλογές της σημερινής ελληνικής ιστοριογραφίας. Καθώς ο «βιογραφικός» δρόμος προς την ιστορική πραγματικότητα χρησιμοποιείται έντονα, μπορεί κανείς να αναρωτηθεί κατά πόσο έχουν συζητηθεί, ξεκαθαριστεί, ταξινομηθεί, τα προβλήματα που αυτός παρουσιάζει. Θα χρειαζόταν πολύ περισσότερος χώρος, σε εξειδικευμένο άρθρο, για να αναπτυχθούν όλες οι δυσκολίες που παρουσιάζει η προσέγγιση των κοινωνικών μηχανισμών μέσα από τη «βιογραφική» διαδρομή, και να επισημανθούν οι αισθητές αδυναμίες των «βιογραφικών» επιλογών της σύγχρονης ιστοριογραφίας στη χώρα μας. Θα περιοριστούμε λοιπόν σε μια σύντομη περιδιάβαση ερωτημάτων χωρίς ιδιαίτερες αξιώσεις.

Η ιστορία των αδελφών Γαέτα, των Ελλήνων Μαμελούκων της Αιγύπτου, είναι πράγματι συναρπαστική. Η «ανασύνθεση», όμως, «του βίου και της δράσεως» των αδελφών αυτών, όπως δίνεται στο άρθρο του Δημήτριου Μιχαλόπουλου (*Μνήμων*, Δ', 121-152), πολύ λίγα πράγματα στηρίζει πάνω στη συναρπαστική αφήγησή των περιπετειών τους. Οι ελιγμοί των ηρώων του άρθρου μαρτυρούν αναμφίβολα προσωπικές ικανότητες, αλλά ο αναγνώστης μάλλον μάταια αναζητά τους μηχανισμούς και τις έλλογες ερμηνείες που θα του επέτρεπαν να κατανοήσει μερικά πράγματα γύρω από την «ανάπτυξιν της Αιγύπτου και... την πρόδοον του εκεί διαβιούντος ελληνικού στοιχείου» – όπως υποσχεται το άρθρο στο ξεκίνημά του.

Για να κλείσουμε την παρένθεση αυτή, που ήδη πήρε δυσανάλογη έκταση, ας επισημάνουμε τις ενδιαφέρουσες προσπάθειες σύνδεσης της «βιογραφικής διάστασης» με τους μηχανισμούς της κατάστασης μέσα στην οποία ο βιογραφούμενος ζει και κινείται. Το άρθρο του Κώστα Λάππα, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόρης Ιωαννίδης και η βιβλιοθήκη του» (*Μνήμων*, Ε', 157-200), αν και βιογραφικό κατά βάση, προχωρεί συχνά σε ενδιαφέρουσες περιπλανήσεις στο χώρο, στην πραγματικότητα και στις ιδέες της εποχής. Από τη διερεύνηση της γέννησης του όρου «ελληνοχριστιανικός» ως την ιχνηλάτηση των πολύπλοκων σχέσεων ανάμεσα στην εκκλησία και τα φιλοσοφικά ρεύματα του 19ου αιώνα, υπάρχουν πολλά στοιχεία που επιτρέπουν να λειτουργήσουν οι γέφυρες ανάμεσα στον έναν και στους πολλούς.

Η ανάδειξη των πηγών

Ένα μεγάλο μέρος της ιστοριογραφικής παραγωγής που φιλοξενείται στις σελίδες του *Μνήμονα* στηρίζεται, συχνά προκαλείται κιόλας, από πρόσφατες επεξεργα-

σιές αρχειακών συλλογών. Το αρχείο της Ιονίου Γερουσίας, το Αρχείο Ι. Φιλήμονος στα Γ.Α.Κ., τα αρχεία του Foreign Office καθώς και τα αντίστοιχα του γαλλικού υπουργείου των Εξωτερικών, το Αρχείο Βλαχογιάννη, στα Γ.Α.Κ. πάλι, το Τμήμα Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης, τα αρχεία του υπουργείου Εξωτερικών, είναι οι βασικοί χώροι όπου έγινε η προεργασία της μεγάλης πλειοψηφίας των δημοσιευμάτων του *Μνήμονα*. Σ' αυτά προστέθηκε στην πορεία το υλικό του Κρατικού Αρχείου της Βενετίας, του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας, Δημοτικά Αρχεία του Πειραιά, της Ερμούπολης κ.ά. Στην αφετηρία λοιπόν των εργασιών βρίσκεται ένα αρκετά πλούσιο υλικό, ακατέργαστο σε μεγάλο βαθμό, του οποίου η ανάδειξη είναι άμεσα επιτακτική.

Ανάδειξη δεν σημαίνει και εκμετάλλευση. Από την πρώτη ως τη δεύτερη υπάρχει μάλιστα μια μεγάλη απόσταση, γεμάτη προβλήματα, της οποίας η διάβαση συχνά αποδεικνύεται αδύνατη. Η σύνθεση των πληροφοριών σε συγκροτημένο ιστορικό λόγο απαιτεί τεχνικές ιδιαίτερες, που, νομίζουμε, δεν είναι ακόμα προσιτές και οικείες στο χώρο της σύγχρονης ελληνικής ιστοριογραφίας. Η παραγωγή του *Μνήμονα* δεν θα μπορούσε να αποφύγει το πρόβλημα αυτό.

Ένα μεγάλο ποσοστό από τις εργασίες που περιλαμβάνονται στο περιοδικό, συνοδεύεται από «παραρτήματα εγγράφων» που υπερβαίνουν συχνά σε έκταση το υπόλοιπο κείμενο και σκιάζουν και υποκαθιστούν το σχολιασμό και την προσπάθεια σύνδεσής του με το ιστορικό πλαίσιο. Χονδρικά μπορούμε να υπολογίσουμε ότι το 30% περίπου των δημοσιευμάτων του περιοδικού μπορεί να χαρακτηριστεί ως απλή δημοσιοποίηση αρχειακών ευρημάτων, χωρίς ιδιαίτερες απαιτήσεις στην περαιτέρω αξιοποίησή τους. Ένα άλλο, εξίσου σημαντικό, ποσοστό στηρίζεται σε συγκεκριμένη έρευνα σε ένα χώρο και σε ένα είδος πηγών, που αν και συχνά συγκρίνονται με ανάλογες ανακαλύψεις, σπάνια συντίθενται σε ευρύτερη ιστοριογραφική απόπειρα. Και εδώ ίσως χρειάζεται κάποιος προβληματισμός πάνω στην πεποίθηση που διακατέχει αρκετούς από τους πρωτεργάτες και τους συνεργάτες του *Μνήμονα*: ότι, δηλαδή, η με γοργούς ρυθμούς ανάδειξη και δημοσίευση αρχειακού υλικού είναι βασικό –και συχνά μοναδικό– καθήκον, σε μια χώρα που δεν διαθέτει την απαραίτητη στην επιστήμη της ιστορίας υποδομή.

Αρχίζοντας από το τέλος, θα είχαμε να παρατηρήσουμε ότι η δημοσίευση, παρουσίαση, ταξινόμηση αρχειακών πηγών, δεν είναι μια ανάγκη που ανακαλύφθηκε μόλις τώρα. Ιερά τέρατα του παρελθόντος, ο Κ. Σάθας, ο Σπ. Λάμπρος, ο Ν. Πολίτης και πολλοί άλλοι λιγότερο διάσημοι,

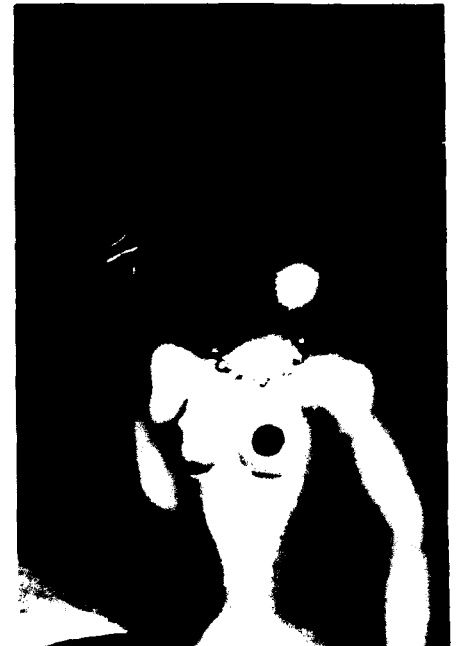
γέμισαν αναρίθμητες σελίδες βιβλίων, επετηρίδων, περιοδικών, ημερολογίων, τοπικών και ειδικών εκδόσεων, με ανέκδοτο ως τα τότε αρχειακό υλικό. Μέσα σε τόσες δεκαετίες έχει χτιστεί με αυτό μια τεράστια πυραμίδα που, ενώ σκιάζει τη δραστηριότητα των νέων ιστορικών με την επιβλητικότητα και τη δόξα της, έχει ελάχιστα χρησιμοποιηθεί προς την κατεύθυνση της συνολικότερης προσέγγισης του παρελθόντος. Αν και ανήκουμε σε μια χώρα φανατικών των ιστορικών μελετών (είναι αληθινά θαυμαστό το πόσες εταιρείες ιστορικών μελετών, γενικές, τοπικές, περιφερειακές, δεξιές, αριστερές ή... χριστιανικές, εβραϊκές κ.λπ., υπάρχουν στον τόπο αυτό), η βιβλιογραφία μας δεν έχει να επιδείξει παρά μετρημένα στα δάκτυλα ενγχερίδια νεότερης ελληνικής ιστορίας. Από τα υπάρχοντα –αν εξαιρέσουμε τα δημοσιογραφικά–, το ένα (που χρησιμοποιείται κατά κόρο στα πανεπιστήμια) γράφτηκε περισσότερο για να ενημερώσει τους ξένους για τη χώρα μας, σε δύσκολους για τη δημοκρατία καιρούς. Ένα άλλο γράφτηκε από ξένο ιστορικό, που μάλιστα δεν έχει ζήσει για ιδιαίτερα μεγάλο χρονικό διάστημα στη χώρα μας, ενώ, πρόσφατα, στο χώρο αυτό κυριαρχεί με αλληπάλληλες δημοσιεύσεις ο, τόσο γνωστός από την Κατοχή, Κρις Γουντχάουζ, πράκτορας, σαμποτέρ, πολιτευτής, βουλευτής, αριστοκράτης και, στα τελευταία του, πολυγραφότατος ιστορικός.

Είναι κάτι παραπάνω από βέβαιο ότι η δουλειά, οι γνώσεις, η επιστημονική κατάρτιση, οι δυνατότητες τέλος πάντων, πολλών από τους συγγραφείς άρθρων στον *Μνήμονα*, νέων στην πλειοψηφία τους, είναι πολλαπλάσιες από τις αντίστοιχες των ξένων ιστοριογράφων που προαναφέραμε. Τι είναι λοιπόν αυτό που κρατά την ιστοριογραφία μας παγιδευμένη στο επιμέρους και δεν την αφήνει να διατρέξει το γενικό; Που την ταλαιπωρεί στη λεπτομέρεια αντί να την οδηγήσει προς τα αναπεπταμένα πεδία που ορίζουν την ιστορία των ανθρώπων του τόπου;

Αξίζει να επιμείνουμε λίγο στα ερωτήματα αυτά, που γίνονται ολοένα και πιο πιεστικά. Το άνοιγμα, για παράδειγμα, του *Μνήμονα* στους χώρους της οικονομικής ιστορίας και της ιστορίας των ιδεών, ενώ θα περίμενε κανείς ν' ανατρέψει τη στενή προσήλωση στην ανάδειξη της συγκεκριμένης πηγής-αφετηρίας του άρθρου, εισάγοντας τον ευρύτερο συσχέτισμό, ελάχιστα φαίνεται να τάραξε τα νερά. Δημιουργείται αρκετές φορές η εντύπωση –με λίγη υπερβολή ίσως– ότι ο ιστορικός στη χώρα μας δεν διαβάζει τους συναδέλφους του, δεν χρησιμοποιεί τη δουλειά τους, δεν συνεχίζει από εκεί που σταμάτησαν, ώστε να προχωρήσει συλλογικά η προσέγγιση καταστάσεων, να δη-

μιουργηθεί μια ολοένα και πιο σύνθετη λογική σειρά και τάξη στα αναδεικνυόμενα στοιχεία. Αντίθετα –συχνά, και μ' όλο το σεβασμό στις ολοένα και πολυπληθέστερες εξαιρέσεις– στοχεύει στο να ανακαλύψει την ιστορία από την αρχή. Είναι φυσικό να προσκρούει και να ναυαγεί στη λεπτομέρεια.

Για να γίνουν πιο κατανοητά τα παραπάνω, ας προσφύγουμε σ' ένα παράδειγμα στηριγμένο στη δουλειά του ίδιου ιστορικού. Στον τόμο Ζ' του περιοδικού (σ. 12-17), ο Βασίλης Κρεμμυδάς παρουσιάζει έναν κατάλογο εμπορικών πλοίων νηολογημένων στο Ηράκλειο, στα 1751· κατάλογο που βρέθηκε στο Τουρκικό Αρχείο του Ηρακλείου. Πληροφορία σημαντική, καθώς, όπως επισημαίνει, πρόκειται για τη μόνη –μαζί με την ανάλογη του Μεσολογγίου– γνωστή περίπτωση ανθηρού στόλου σε τόσο παλαιά εποχή. Η ανάδειξη της πληροφορίας, η δημοσιοποίησή της, έγινε, η ψηφίδα τοποθετήθηκε και πήρε τη σειρά της περιμένοντας την παραπέρα αξιοποίησή της σε κάποιο ευρύτερο μω-

σαϊκό. Το αναμενόμενο μωσαϊκό το δίνει ο ίδιος συγγραφέας στο άρθρο του, «Η οικονομική κρίση στον ελλαδικό χώρο στις αρχές του 19ου αιώνα και οι επιπτώσεις της στην Επανάσταση του 1821» (*Μνήμων*, ΣΤ', 16-33). Εδώ, ψηφίδες όπως εκείνη που προαναφέραμε, συναντιούνται, συγκρίνονται, συσχετίζονται και, προπαγνός, συντίθενται, ώστε να δώσουν συνολικές θεωρήσεις, καταστάσεις, προβληματισμούς, εικόνες και μια έλλογη προσέγγιση, μια ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων. Τα προοδευτικώς μειούμενα κέρδη της ναυτιλίας, η κρίση της υφαντουργίας με την ισχυροποίηση των ευρωπαϊκών, των αγγλικών κυρίως, βιομηχανιών, το μέγαλωμα των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, οι κοινωνικές ανακατατάξεις, η υποβάθμιση στρωμάτων του πληθυσμού, η ανάδειξη νέων μηχανισμών στη θέση των παλιών... Οι ψηφίδες, το πρώτο άρθρο του Βασίλη Κρεμμυδά, είναι σημαντικές. Η μαρτυρία για τα καράβια του Ηρακλείου είναι απαραίτητη προϋπόθεση, *sine qua non*, για κάποια μελλοντική συνθετική εργασία. Εάν όμως η τελευταία δεν έρθει, εάν κανείς δεν την αποτολήσει, τότε η αξία της μεμονωμένης πληροφορίας, της αρχικής ψηφίδας, υποβαθμίζεται ως την ακύρωσή της. Από μόνα τους τα ηρακλειώτικα καράβια του 1751 δεν έχουν ιδιαίτερη σημασία.

Ψηφίδες, του είδους που προαναφέραμε, υπάρχουν άφθονες στην ύλη του *Μνήμονα*. Πολλές φορές, η αρχική επεξεργασία τους, ο συντονισμός τους με ανάλογες πληροφορίες, υπόσχονται συνταρακτικά αποτελέσματα σ' ένα απώτερο μέλλον, όταν θα αρχίσουν να συνθέτουν μωσαϊκό. Άρθρα όπως εκείνο του Αλέξη Πολίτη, «Η μορφή του καπετάν-Μπασδέκη» (ΙΑ', 1-31), το «Οι φιλελεύθεροι στην επανάσταση του 1862, ο πολιτικός σύλλογος "Ρήγας Φεραίος"», του Αντώνη Λιάκου (Η', 9-46), το «Χρησιμοποιολογικό εικονογραφημένο μονόφυλλο των αρχών του 18ου αιώνα» του Τ. Σκλαβενίτη (Ζ', 46-59) ή το «Μαρτυρίες για την πτώση τ' Αναπλιού στους Τούρκους» της Ευτυχίας Λιάτα (Ε', 101-156), με τις παρατηρήσεις του για τις αναφορές στη Θεία Πρόνοια και τη θεϊκή τιμωρία των απειλούμενων Χριστιανών, ανοίγουν ισάριθμα θέματα προς εξερεύνηση και προσκαλούν σε περαιτέρω διερευνήσεις.

Οι αναζητήσεις

Η ολοένα και συχνότερη εμφάνιση κειμένων με αντικείμενο τη μεθοδολογία και τη θεωρία της ιστορικής επιστήμης στα ελληνικά ιστορικά περιοδικά προδίδει κάποιες ανησυχίες και συνδέεται με την προσπάθεια ανεύρεσης νέων στόχων και προσανατολισμών: στην ιστοριογραφική

πρακτική. Στον *Μνήμονα* συναντάμε αρκετά άρθρα του είδους αυτού: Ο «Συγκριτισμός», του Κ. Θ. Δημαρά (Η', 117-129), το «Πρόβλημα των γενικεύσεων στην ιστορία», του Ε. Πρεβελάκη (Η', 204-225), «Η εφαρμογή της θεωρίας για τις σχέσεις του "καπιταλιστικού κέντρου" και της "υπανάπτυκτης περιφέρειας" στην ελληνική ιστοριογραφία. Ν. Ψυρούκης-Κ. Τσουκαλάς», του Π. Πιζάνια (ΙΑ', 255-286), «Η αλληλεξάρτηση πολιτικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων στην ιστορία του εργατικού κινήματος», του Αντώνη Λιάκου (ΙΑ', 247-254). Στον τομέα των αναζητήσεων, επισημαίνουμε τα άρθρα της Χ. Κουλουρή, της Ρ. Μπενβενίστε και του Δ. Κυρτάτα, στον τελευταίο πάντα τόμο. Ανάλογες θεωρητικές εξορμήσεις έγιναν πρόσφατα και από το περιοδικό *Μνημοσύνη* (τόμος Η', ιδιαίτερα, «Η ποσοτική ιστορία», του Ελ. Πρεβελάκη), ενώ *Τα Ιστορικά φιλοξενούν* συχνότερα παρόμοιους προβληματισμούς. Δείγμα των καιρών, αντίλαλος, φτωχός ακόμα, των εξελίξεων που συμβαίνουν στο χώρο της ιστορίας έξω από τα σύνορα της χώρας μας, η ενασχόληση αυτή μπορεί να πλουτίσει τη σκέψη των σύγχρονων Ελλήνων ιστορικών. Αρκεί, φυσικά, να προκληθούν από τις δημοσιεύσεις αυτές οι ανάλογες συζητήσεις ανάμεσα στους νέους, κυρίως, ιστορικούς.

Σ' αυτό το στάδιο, περισσότερη σημασία και από τις θεωρητικές συζητήσεις έχουν οι προσπάθειες σύνθεσης άρθρων που να ξανοίγονται προς νέες θεματολογικές, μεθοδολογικές και συνθετικές κατευθύνσεις. Άρθρα που να χρησιμοποιούν στην πράξη όσα οι θεωρητικές αναζητήσεις διαπιστώνουν και επισημαίνουν. Ενδεικτικά, από τον *Μνήμονα* συλλέγουμε μερικές τέτοιες απόπειρες ανάμεσα σε άλλες, καλύτερες ή χειρότερες – η αξιολόγηση δεν έχει παρά σχετική σημασία. Η εργασία του Σπύρου Αοδραχά, «Φορολογία και εκκρηματισμός στην οικονομία των βαλκανικών χωρών (15ος-16ος αι.)» (Η', 1-8), «Η ανοικίαση προσόδων κατά την καποδιστριακή περίοδο», του Χρ. Λούκου (Η', 370-378), το «Μισθωτές σχέσεις και φυλετικός καταμερισμός της εργασίας: οι γυναίκες δημόσιοι υπάλληλοι στην Ελλάδα, στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα» (ΙΑ', 234-246). Οι ανησυχίες που προαναφέραμε προχωρούν, ίσως, προς το στάδιο απόδοσης νέων καρπών.

Προσανατολισμοί και προσδοκίες

Ο τόμος ΙΑ' του *Μνήμονα* φιλοδοξεί, με τον τρόπο του, να αποτελέσει την τρίτη αφηγηρία του περιοδικού. Σε σχέση με τις προηγούμενες – εκείνη του 1971 και την δεύτερη του 1974 –, η τελευταία φαίνεται να έχει πιο καθαρούς προσανατολισμούς,

μια πιο διευρυμένη αντίληψη για το πώς ο *Μνήμων* θα ήθελε τον εαυτό του. Η ταξινόμηση των θεμάτων, η προσθήκη νέων στοιχείων στη θέση άλλων παλιών, προδίδουν μια αντίληψη γύρω από το χαρακτήρα του περιοδικού, αντίληψη που το θέλει περισσότερο υπόδειγμα και λιγότερο βοηθητικό έντυπο.

Η ύλη ταξινομείται στον τόμο αυτό σε «μελέτες», τα κλασικά ιστορικά άρθρα δηλαδή, σε «προσεγγίσεις», των οποίων η ανάγνωση στοχεύει στην ανάπτυξη προβληματισμών και προτάσεων, σε «βιβλιοκριτικά άρθρα», όπου η πρόθεση μιας συνολικότερης θεώρησης των προβλημάτων της ελληνικής ιστοριογραφίας διαφαίνεται, σε «σημειώματα», μικρές παρουσιάσεις επικαιρότητας ή εργασίας, και τελικά σε «βιβλιοκρισίες» ελληνικών και ξένων βιβλίων, με προφανή στόχο την υπόδειξη εργασιών που θα βοηθούσαν τη διεύρυνση της θεματολογίας και της μεθοδολογίας των Ελλήνων ιστορικών. Αντίθετα, παγιώθηκε στο τεύχος αυτό η εγκατάλειψη της παράθεσης της «Βιβλιογραφίας του Νέου Ελληνισμού».

Η ισορροπία του τεύχους απέκτησε μια νέα αρχιτεκτονική. Οι «μελέτες», με 200 σελίδες, καταλαμβάνουν τον μισό περίπου χώρο. Οι προσεγγίσεις μαζί με τα βιβλιοκριτικά άρθρα καλύπτουν, με 100 σελίδες, το ένα τέταρτο, ενώ το τελευταίο τέταρτο περιλαμβάνει τις βιβλιοκρισίες και τα σημειώματα. Το ευρητήριο ονομάτων και ένα σύντομο χρονικό των δραστηριοτήτων της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού κλείνουν τον τόμο.

Η θεωρητική διάρθρωση ενός περιοδικού ιστορίας είναι συχνά ενδεικτική για τις προϋποθέσεις και τις φιλοδοξίες του, χωρίς να τις αποκαλύπτει όμως σ' όλο τους το βάθος. Σε σύγκριση μπορούμε ίσως να επικαλεστούμε τη διάρθρωση της ύλης σε ανάλογα περιοδικά, ελληνικά ή ξένα. Για παράδειγμα, το περιοδικό *Τα Ιστορικά* αφιερώνει τα τρία έως τέσσερα πέμπτα της έκτασής του στα κλασικά άρθρα, και την υπόλοιπη έκταση τη μοιράζει ανάμεσα στις «προσεγγίσεις», τα «ερευνητικά προγράμματα», το «χρονικό» της ιστορικής επικαιρότητας, τα σημειώματα και τις βιβλιοκρισίες, όταν υπάρχουν. Το αγγλικό ιστοριογραφικό περιοδικό *Past and Present* αφιερώνει στα άρθρα ένα ποσοστό της έκτασής του που κυμαίνεται από τα 3/4 ως τα 7/8 και σπάνια εμπεριέχει βιβλιοκρισίες, ενώ, αντίστροφα, το αμερικανικό *The American Historical Review* αφιερώνει το 1/3 ως το 1/2 στα άρθρα και το υπόλοιπο στις βιβλιοκρισίες. Οι επιλογές είναι πολλαπλές και αναδεικνύουν και μια ανάλογη λογική.

Ο *Μνήμων* του νέου ξεκινήματος δεν φαίνεται να στοχεύει μόνο στη δημοσιοποίηση της πιο πρόσφατης ιστοριογραφικής παραγωγής. Δείχνει να ενδιαφέρεται

επίσης και για τους τρόπους που θα την υποβοηθήσουν, θα τη γονιμοποιήσουν, θα τη στρέψουν σε νέα πεδία, νέες προβληματικές και προσεγγίσεις. Δεν αρκείται στην έτοιμη εργασία αλλά προβάλλει και όλα τα ερωτήματα που προκύπτουν από τη στιγμή που ο ιστορικός θα επιλέξει ένα θέμα, θα το πλησιάσει και θα το μελετήσει με μια συγκεκριμένη μέθοδο και αντίληψη, ως τη στιγμή που θα αρχίσει να συνθέτει την εργασία του, θα επιλέξει τους στόχους της, τον θεωρητικό της εξοπλισμό, τη λογική της ταξινόμησης. Οι εργασίες που δεν έχουν γραφεί ακόμα έχουν τη θέση τους, μπορούμε να πούμε, σ' αυτή τη νέα αρχιτεκτονική της ύλης του περιοδικού.

Τα κεντρίσματα πρέπει να είναι ισχυρά, ώστε να προετοιμάσουν και να επηρεάσουν τις ευαισθησίες των ιστορικών του αύριο. Ίσως το καλύτερο κέντρισμα για την ελληνική ιστοριογραφία, που, σύμφωνα με την κοινή παραδοχή, υποφέρει μέσα στα λιμνάζοντα νερά που δημιουργεί η απουσία συνθετικών εργασιών, να είναι η σύγκριση με τα επιτεύγματα των ιστορικών άλλων χωρών, εκείνων μάλιστα που χαρακτηρίζονται από το υψηλό επίπεδο των ιστορικών τους μελετών. Στον ενδέκατο τόμο υπάρχουν δώδεκα βιβλιοκρισίες, από τις οποίες εννέα αφορούν βιβλία που εκδόθηκαν στο εξωτερικό και που κυκλοφορούν μόνο σε ξένη γλώσσα.¹⁶ Μια πιο ουσιαστική προσέγγιση των βιβλιοκρισιών αυτών θα μας έφερνε μπροστά σε θέματα στα οποία η ελληνική ιστοριογραφία μόλις αρχίζει να εμφανίζεται ή που δεν έχει εμφανιστεί καθόλου: Το βιβλίο του Georges Duby, *Le Dimanche de Bouvines*, με την πρωτότυπη, προκλητική και βαθιά τομή στο φαινόμενο της ιπποσύνης, το βιβλίο του Philippe Ariès, *L'homme devant le mort*, κλασικό της ιστορίας των νοοτροπιών, της ανθρώπινης στάσης απέναντι στο θάνατο, το βιβλίο που συντόνισε η Michelle Penot, *Une histoire des femmes est-elle possible?*, ή εκείνο του Antoine Prost, *Les Anciens Combattants et la Société Française*.

Η διακήρυξη των προθέσεων του νέου ξεκινήματος του *Μνήμων* είναι σαφής, ουσιαστική, προκλητική και πολύ ενδιαφέρουσα. Με την ευδωση των στόχων της, θα φθάσουμε ίσως σε μια εποχή όπου δεν θα ασχολούμαστε κυρίως με την παθολογία της ελληνικής ιστοριογραφίας.

Προς το τέλος μιας εποχής στην ελληνική ιστοριογραφία;

Μαζί με τις προσπάθειες του περιοδικού *Τα Ιστορικά*, η ανανέωση της παρουσίας του *Μνήμων* φέρνει την αισιοδοξία στο χώρο των ελληνικών ιστοριογραφικών αναζητήσεων, της ελληνικής ιστορικής επι

στήμης. Ο προσανατολισμός, όμως, προς τα πλούσια πεδία, όπου η ξένη ιστοριογραφία από καιρό τώρα εντρυφεί, θα πρέπει να είναι σταθερός και με διάρκεια. Υπάρχει πολύς δρόμος μπροστά στις ιστοριογραφικές απόπειρες, στη σημερινή Ελλάδα, ώπου να κατακτήσουν την ικανότητα να παράγουν έργο ανάλογο με τις προσδοκίες και τους προσανατολισμούς τους.

Ίσως θα ήταν χρήσιμο να προσμετρήσουμε τις αποστάσεις. Χρήσιμο, επειδή η σύγκριση πάντα βοηθά στην επισήμανση των αδυναμιών και των ατελειών. Και ως σημεία της σύγκρισης αυτής, ας επιλέξουμε τρία από τα πλέον διάσημα ιστορικά περιοδικά, το αγγλικό *Past and Present*, το αμερικανικό *The American Historical Review* και το γαλλικό *Annales E.S.C.*, το πιο γνωστό από τα τρία. Θα ήταν αποκαλυπτικό για την εδώ κατάσταση να ρίξουμε μια ματιά στη θεματολογία τους.

Από τα 27 άρθρα που δημοσίευσε στα 1986 το *Past and Present*, τα δώδεκα αναφέρονται σε θέματα παρμένα είτε από την

αγγλική ιστορία, είτε από εκείνη των αποικιών (Ινδία). Εννέα άλλα αναφέρονται στην ιστορία άλλων εθνών.¹⁷ Ακόμα υπάρχουν και έξι άρθρα γενικότερου ενδιαφέροντος, είτε θεωρητικά, είτε μεθοδολογικά, είτε αναφερόμενα σε καταστάσεις ευρύτερες από εκείνες που μπορούν να αφορούν ένα έθνος.¹⁸

Από την πλευρά των αντικειμένων τους, τα άρθρα αυτά θίγουν τις ακόλουθες κατηγορίες θεμάτων: ένα μπορούμε να το κατατάξουμε στην ψυχοϊστορία, ένα στην επιλογή κατάλληλου ιστορικού όρου, ένα ανθρωπολογικό, ένα για την ιστορία του περιβάλλοντος, ένα για την ιστορία των θρησκευτικών αντιλήψεων, ένα για το εργατικό-σοσιαλιστικό κίνημα, ένα για την αντίληψη του χρόνου και την οργάνωση της κοινωνικής ζωής, ένα για τα σύμβολα που χρησιμοποιούσαν οι Εβραίοι για να ξεχωρίζουν, ένα για τις ταραχές στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (Ιράκ 1824-1843) και, τέλος, τέσσερα που μπορούμε να τα αποδώσουμε στην ιστορία των κρατικών θεσμών.¹⁹

Στο *The American Historical Review* του 1986 (εκτός από το 1ο τεύχος), σε δεκαεπτά άρθρα, τα τέσσερα αναφέρονται σε θεωρητικά ή γενικά θέματα, ενώ μόνο τρία ασχολούνται με τη βορειοαμερικανική ιστορία.²⁰ Σχετικά με τα αντικείμενά τους, περιλαμβάνουν ψυχοϊστορία, σχέσεις ανάμεσα στα δύο φύλα, ιστορία των θεσμών της οικογένειας, εργατικό κίνημα, ιστορία της υγείας, πολιτική ενηλικίωση στη Βενετία, αντισημιτισμό στην Ευρώπη αλλά και πιο απόμακρα θέματα.²¹

Τέλος, στα *Annales E.S.C.*, ο γεωγραφικός προσδιορισμός των εργασιών δεν είναι πάντα εύκολος, καθώς ένας μεγάλος αριθμός άρθρων ξεπερνά με μεγάλη άνεση τα σύνορα των κρατών ή των πολιτισμών για να δώσει συνθετικότερες εικόνες. Ενδεικτικά πάντως, για τον τόμο του 1984 (n° 39) μπορούμε να προσδιορίσουμε τους γεωγραφικούς προσανατολισμούς των μισών, έστω, από τα πενήντα περίπου άρθρα του. Από αυτά, λοιπόν, τα δεκατρία αφορούν τη Γαλλία, από δύο την Ιταλία, την Ισπανία, την Αγγλία και τους τύπους των Φλαμανδών, από ένα την Κίνα, τις Ηνωμένες Πολιτείες, την Ελβετία, την Αίγυπτο, την Ινδία, την Αρχαία Ελλάδα. Από άλλους τόμους των *Annales* δεν απουσιάζουν ούτε ο αραβικός χώρος ούτε η Αφρική ούτε η Λατινική Αμερική.

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει εδώ η ανάλυση των θεμάτων που προβάλλουν οι εργασίες του τόμου. Η αντίληψη του χώρου και η ιστορία των τοπίων περιλαμβάνει τρεις τουλάχιστον εργασίες, οι κρατικοί θεσμοί –οι λειτουργίες, η συμβολική, η διάσταση των μοναρχιών κυρίως²²– καλύπτουν έξι εργασίες, η μελέτη των λαϊκών αναγνωσμάτων μία, η ιστορία των μεταφράσεων μία, η δεισιδαιμο-

νία μία,²³ η ιστορική προσέγγιση των μύθων τρεις τουλάχιστον, οι ανθρωπολογικές τρεις,²⁴ οι οικονομικές λειτουργίες των μοναστηριών μία, και αναρίθμητες άλλες προσεγγίσεις των οποίων η παράθεση θα χρειαζόταν υπερβολικά μεγάλο χώρο. Ας σταθούμε σε μία μόνο εργασία που συνδέει τις καστανιές, δέντρο και δάσος με οικονομικές λειτουργίες σημαντικές στη Γαλλία του άλλοτε (τροφή, Ξυλεία κ.λπ.), με τις δοξασίες και τις αντιλήψεις των ανθρώπων, που ξεκινούν από τη μαγεία και τη λατρεία και φθάνουν ως την ορθολογική αντιμετώπιση ενός δέντρου και ενός τρόπου ζωής.²⁵

Η περιδιάβαση αυτή θέτει, πιστεύουμε, από μόνη της τα στοιχεία της σύγκρισης... Πράγματι, στα 120 περίπου άρθρα του *Μνήμονα*, μόνο πέντε ξεπερνούν τα όρια του ελληνικού χώρου. Από αυτά, τα δύο, που αφορούν την Αίγυπτο, ασχολούνται ουσιαστικά με ελληνικά θέματα.²⁶ Ένα είναι πρόταση τουρκολογικών σπουδών, και μόνο το άρθρο του Σπύρου Ανδραχά, «Φορολογία και εκκρηματισμός στην οικονομία των βαλκανικών χωρών (15ος-16ος αι.)», (Η', 1-8), ασχολείται μ' αυτό που ονομάζουμε βαλκανική ιστορία. Στον ΙΑ' τόμο, τον τελευταίο, το άρθρο της Ρίκα Μπενβενίστε, για τη μεσαιωνική Δύση, και του Δημήτρη Κυρτάτα, για την κρίση του δουλοκτητικού συστήματος, καταφέρνουν να ξεπεράσουν τον ελληνοκεντρισμό των εργασιών.

Ο *Μνήμων* είναι φυσικά το περιοδικό της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού. Οπωσδήποτε, μέσα στα ενδιαφέροντά του ο ελληνικός χώρος κατέχει την πρωτεύουσα θέση. Είναι όμως δύσκολο να ισχυριστούμε ότι μπορεί να συντεθεί η ιστορία ενός τόπου χωρίς ενασχόληση με τις γενικότερες ανθρώπινες καταστάσεις, με τη μορφή και την εξέλιξη των γειτονικών ή και μακρινών οικονομικών, πολιτιστικών, πολιτικών ενοτήτων, χωρίς παρακολούθηση των ευρύτερων κοινωνικών, οικονομικών, νοοτροπικών ή ιδεολογικών πλαισίων. Πολύ περισσότερο, όταν ο τόπος, του οποίου θέλουμε να γράψουμε την ιστορία, είναι και μικρός και δεν αποτελεί όαση κάποιας ερήμου. Όταν είναι δηλαδή ανοιχτός σε όλα τα ρεύματα του κόσμου, όταν βρίσκεται στα σύνορα του ευρωπαϊκού και του ισλαμικού κόσμου, όταν βρίσκεται στις ακτές μιας θάλασσας που φέρνει τους άλλους πολύ κοντά, σε κάθε στιγμή του ιστορικού χρόνου. Η επιμονή στα στενά όρια του εθνικού γεωγραφικού χώρου ή, έστω, σε εκείνα τα νοητικά της Μεγάλης Ιδέας του ελληνοισμού, στραγγαλίζει τις απόπειρες κατανόησης και ταξινόμησης των στοιχείων του ιστορικού γίγνεσθαι και φυσικά υπονομεύει τις συνθετικές προσπάθειες. Πρόβλημα φυσικά που δεν εμφανίζεται σε όλη του την έκταση και τη σημασία όταν περιορι-

ζομάστε στην ανακάλυψη, δημοσιοποίηση, σχολιασμό ή, έστω, και στην πρωτογενή κατεργασία των ιστορικών πηγών, αρχαικού υλικού και γραπτών μνημείων κυρίως. Πέρα από αυτά όμως, το πρόβλημα θα προκύψει έντονο και πιεστικό.

Από την άλλη πλευρά, η παρουσίαση της θεματολογίας του *Μνήμονα*, που ωριότερα, σε τούτη εδώ την παρέμβαση, κάναμε, δείχνει ιδιαίτερα φτωχή σε σχέση με την ποικιλία των θεμάτων και των προσεγγίσεων που συναντούμε στα ξένα περιοδικά. Δεν είναι πάντα υπόθεση πλούτου, αποτέλεσμα μιας διευρυμένης ικανότητας κάποιας μητρόπολης να παράγει επιστημονικό έργο ευρύτατου φάσματος, σε σχέση με τις αντίστοιχες ικανότητες μιας περιφερειακής χώρας. Πρόκειται για διαφορά αντίληψης, προοπτικής. Έχει συσσωρευτεί στη χώρα μας ένας εκπληκτικός όγκος υλικών σε αρκετούς τομείς (π.χ. λαογραφία, μαρτυρίες κ.λπ.), που δεν οδήγησαν σε καμία συνολικότερη αντιμετώπιση μετά την ανάδειξη και τη δημοσίευσή της. Αν προσέξουμε τις υποσημειώσεις των άρθρων των ξένων περιοδικών που προαναφέραμε, θα παρατηρήσουμε ότι στηρίζονται, στην πλειοψηφία τους, σε από καιρό δημοσιοποιημένα υλικά, σε άρθρα προηγούμενα που είχαν προβεί στη βασική κατεργασία του υλικού, στην ταξινόμησή του και στον προσανατολισμό του προς τη συνθετική αξιοποίηση. Στον *Μνήμονα* –μια στατιστική θα ήταν αποκαλυπτική, αλλά και δύσκολη, εδώ– οι υποσημειώσεις που στηρίζουν τα άρθρα είναι, σ' ένα πολύ μεγάλο ποσοστό, απ' ευθείας αναφορά στις πηγές. Πολύ συχνά, αγνοούνται προηγούμενα άρθρα και προσεγγίσεις πάνω στο ίδιο ή σε ανάλογο θέμα, δεν γίνεται διάλογος, κριτική, ανίρεση, διόρθωση, υιοθέτηση του έργου προηγούμενων ερευνητών. Υπάρχουν και εξαιρέσεις στον κανόνα, αλλά μάλλον πρόκειται για γενική διαπίστωση. Ακόμη λιγότερο, δεν γίνεται σύγκριση με ανάλογες εργασίες ξένων ιστορικών, πράγμα παράξενο, αν αναλογιστεί κανείς ότι μεγάλο ποσοστό των σημερινών ιστορικών, κυρίως νέων, έχει σπουδάσει στο εξωτερικό.

Ο ενδέκατος τόμος του περιοδικού *Μνήμων* απέδειξε ότι ο χώρος αυτός διατηρεί μια αξιοσημείωτη ζωτικότητα, παρά τα πολλά χρόνια της έντονης παρέμβασής του στο χώρο της ελληνικής ιστοριογραφίας. Μαζί με άλλες ενδείξεις (περιοδικό *Τα Ιστορικά*, καλό επίπεδο ανακοινώσεων, νέων κυρίως, σε πρόσφατα ιστορικά συνέδρια, εκδόσεις σημαντικών βιβλίων κ.λπ.), η όλη κατάσταση αφήνει βάσιμες ελπίδες για τη συνέχεια. Ίσως βρισκόμαστε μπροστά σε μια άνοιξη της ελληνικής ιστοριογραφίας. Αν και στη χώρα τούτη ποτέ δεν είναι σίγουρο ότι η άνοιξη οδηγεί στο γόνιμο καλοκαίρι.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Μνήμων*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, πληροφοριακό έντυπο, 1984.
2. Στο ίδιο.
3. Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Εσωτερικός Κανονισμός, στο *Μνήμων*, ΣΤ', σ. 328.
4. Στο ίδιο, σ. 328.
5. Στο ίδιο, σ. 329.
6. Στο ίδιο, σ. 329.
7. Στο ίδιο, σ. 329.
8. Βιβλιογραφίες του Νέου Ελληνισμού υπάρχουν στους τόμους:
 - α. Τόμος Δ', 1974, Βιβλιογραφία έτους 1973.
 - β. Τόμος Ε', 1975, Βιβλιογραφία έτους 1974.
 - γ. Τόμος ΣΤ', 1976-77, Βιβλιογραφία έτους 1975.
 - δ. Τόμος Ζ', 1978-79, Βιβλιογραφία έτους 1976.
 - ε. Τόμος Η', 1980-82, Βιβλιογραφία έτους 1977.
 - στ. Τόμος Θ', 1984, Βιβλιογραφία έτους 1978.
9. Χρήστου Λούκου – Πόπης Πολέμη, *Οδηγός Δημοτικού Αρχείου Ερμούπολης 1821-1949*, Αθήνα 1987, Εκδ. Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού.
10. Εκδόσεις *Μνήμων*, Σειρά «Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας»:
 - α. Γεώργιος Λεονταρίτης, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850)*, Αθήνα 1981, (β' έκδοση 1987).
 - β. Eric J. Hobsbawm, *Η συμβολή του Καρόλου Μάρξ στην επιστήμη της ιστορίας*, 1981.
 - γ. Φίλιππος Ηλιού, *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης (1819)*, 1981 (β' έκδοση 1986).
 - δ. Σπύρος Ασδραχάς, *Ιστορική έρευνα και ιστορική παιδεία. Πραγματικότητες και προοπτικές*, 1982.
 - ε. Γιώργος Βελουδής, *Ο Jacob Philipp Faltenayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, 1982.
 - στ. Louis Bergeron – Marcel Roncayolo, *Από την προβιομηχανική στη βιομηχανική πόλη*, 1984.
 - ζ. Fernand Braudel, *Μελέτες για την ιστορία*, 1986 (β' έκδοση 1987).
 - η. Ruggiero Romano, *Fernand Braudel*, 1986.
11. α. Διεθνές Συμπόσιο Ιστορίας: Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος. Αθήνα-Ερμούπολη, 1984.
 - β. Διεθνές Συμπόσιο Ιστορίας: Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας. Αθήνα, 1984.
 - γ. Διεθνές Συμπόσιο Ιστορίας: Πανεπιστήμιο: ιδεολογία και παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές. Αθήνα, 1987.
12. Ε.Μ.Ν.Ε., Εσωτερικός Κανονισμός, ό.π., σ. 330.
13. «Ο Κυβερνήτης Ιω. Καποδίστριας και οι Μαυρομυχαλαίοι» τόμος Δ', σσ. 1-110.
14. Εσωτ. Κανονισμός, ό.π., σ. 329.
15. Πρβλ. σχετικά, Guy Bourde – Hervé Martin, *Les écoles historiques*, Paris, 1979.
16. Τα πέντε είναι γαλλικά, τα τρία ιταλικά, το ένα αγγλικό.
17. Ένα στην ιαπωνική ιστορία. ένα στη φιν-

λανδική, ένα στην ιταλική Αναγέννηση, δύο στον Ναπολέοντα και την εποχή του, ένα στο οθωμανικό Ιράκ, ένα στην Καστίλη του 15ου αι. και δύο στη νεότερη ιστορία της Γερμανίας.

18. Π.χ. το άρθρο «The Ordering of the Urban Environment: Time, Work and the Occurrence of Crowds, 1790-1835», του Mark Harrison (No 113, p. 134-138), ή το «Law, Folklore and Animal Lore», της Esther Cohen (No 110, p. 6-37), ή ακόμα το «A Working Definition of "Modernity"», του Mark Elvin.
19. Αξίζει να αναφερθούμε σ' αυτά, για ν' αναδειχτεί η πολλαπλότητα των προσεγγίσεων σ' ένα «κλασικό» θέμα:
 - (α) «Ritual and Propaganda in Fifteenth-Century Castille», της Kristin Sorensen-Zapalac (No 113, p. 185-196).
 - (β) «The Politics of Demagoguery in Imperial Germany», του David Blackburn (No 113, p. 152-184).
 - «Napoleonic Conscriptio: State Power and Civil Society», του Isser Woloch (No 111, p. 101-129).
20. Τα δυο αφορούν την αντιμετώπιση των Εβραίων στην Ευρώπη, ένα τον γερμανικό Μεσαίωνα, δύο την ευρωπαϊκή ιστορία, δύο την αφρικανική ιστορία, ένα τη Βενετία του 15ου αιώνα, ένα την Ιαπωνία.
21. Ανάμεσά τους, η ιστορία της έννοιας του Θεμελιώδους Νόμου στην πολιτική σκέψη, η συλλογική λαϊκή μνήμη των Ιαπώνων χωρικών, οι αιτίες της αιτοδίας στη Σομαλία στα τέλη του 19ου αι., η αγγλο-ινδική ιατρική θεωρία και οι λειτουργίες της στη Δυτική Αφρική!
22. Πρβλ. το άρθρο του Theofilo F. Ruiz, «Une royauté sans sacre: la monarchie castillane du Bas Moyen Age» (n° 39/3, p. 429-453), ή το αντίστοιχο της Katharina Holzemayz, «Le "mythe" d'Arthur: la royauté et l'idéologie» (n° 39/3, p. 480-493). Έντονος είναι, σ' αυτά τα είδη των άρθρων, οι επιδράσεις του έργου του Georges Dumézil.
23. Carlo Ginsburg, «Présomptions sur le sabbat» (n° 39/2, p. 341-354).
24. Π.χ. Giulia Sissa, «Une virginité sans hymen: le corps féminin en Grèce ancienne» (n° 39/6, p. 1119-1139).
25. «Alimentation et Idéologie: le cas de la châtaigne», της Ariane Bruneton-Governatori (n° 39/6, p. 1161-1189).
26. Δ. Μιχαλόπουλου, «Μαμελούκοι ελληνικής καταγωγής» (Δ', 121-152), και Α. Κιτρούφ, «Η ελληνική παροικία στην Αίγυπτο και ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος» (Θ', 1-32).